

MUNKA ÉS SZABADIDŐ

(A munkaparadigmának tévesztése és a szabadidő szociológiája)

Mottó: „Az alapszavak történetiek. Ez nemcsak azt jelenti: a számunkra történetileg múltjukat illetően áttekinthető korszakokban mindig más és más jelentésük volt, hanem azt is: most és a jövőben is történelmet alapoznak meg, aszerint, hogy milyen értelmezésük válik meghatározóvá.” (Heidegger)

Bevezetés

A Nyugat története leírható paradigmaváltásokkal (Flusser 1993: 11–13), amelyek mélyén nyilvánvalóan az alapfogalmak — amilyenek a munkát is tekintjük — átértelmezései és modifikációi húzódnak meg. Minden időszak fontos szellemi feladata a kor központi fogalmának vagy alapkérdésének megtalálása és kidolgozása. Ennek tartalmi és szerepmódosulása képezi a paradigmaváltás alapját. A fogalomhasználat módja maga is valóságkonstituáló elem, miként azt a Heidegger-mottó megfogalmazza. Talán éppen a jelenkori paradigmaváltás eredményeként egyre világosabb és a szociológiában is elfogadottabb, hogy az emberek korántsem egyszerűen valós társadalmi körülményeik alapján határozzák meg magatartásukat, cselekvésüket, hanem az a kép is belejátszik, amelyet körülményeikről kialakítanak, és amely sohasem pontos mása azoknak. A pusztán tények, a közvetlen jelentést hordozó dolgok helyett az értelemmel való felruházás, a dolgok értékelése, „számunkra valósága” lesz az érdekes. Ezért lényeges a paradigmaváltások figyelemmel kísérése és az új tendenciák elemzése.

A paradigmaváltások mindig a „történelmi aura” termékei. A kategóriák makroösszefüggéseinek és „az uralkodó episztémének” együttes hatása alatt zajlanak le, amelyeknek maguk is aktív részesei. A munkáról és a szabadidőről szóló jelenkori diskurzusban is ezt találjuk. Az emberi tevékenység különböző paradigmái mindig emberi létünk alapvetőnek vélt módozatait megjelenítő fogalmainkra épülnek. Az emberi tevékenység két, lényegében különböző paradigmája: a munka- és a nyelvparadigma (Márkus 1992).

Nincs most lehetőség a munkáról szóló tudás és tudástípusok sokféleségének és sajátosságainak, történelmi változásának áttekintésére. Csak az utolsó nagy korszakból, az ipari társadalomból indulunk ki, amely felfedezi „a munkát”, és amelyben a munkaparadigma tiszta formájában, domináns paradigmaként jelenik meg, ezért is oly szembeötlő napjainkban a határozott elfordulás tőle. Pedig szükség volna az egész folyamat láttatására, mert ma szívesen nyúlunk vissza a modern kor által megtagadott korábbi felfogásokhoz, például a görög örökséghez, mint olyan alap-

hoz, amelyhez sok kitérő után újra közeledünk (Sue 1991). Valamely tevékenység értékének és értelmének a mozgása megfelel annak a változó pozíciónak, amelyet elfoglal az élet tartalmában. Minél lényegesebb egy társadalmi jelenség a korszak létviszonyaiban, annál kevésbé közömbös interpretációjának jellege, tartalma és formája. Ha az életvitelben a munka vagy a szabadidő központi szerepet játszik, akkor megnő társadalmi és tudományos értéke, és a „szentesítése” iránti igény. Az ipari társadalomban a termelés uralja a társadalom egészét, a munka a legfőbb szociológiai tényező. A munkaparadigma az elvont munka (antropológiai vagy közgazdasági) fogalmára épít. Így a munka itt egyszerre jelenik meg „modern kategóriaként” és az ember elválaszthatatlan „antropológiai konstansaként”. Mindkettő külön-külön is, de kiváltképp együtt mérhetetlen jelentőséggel ruházza fel a munkát. Számos filozófiai és szaktudományos (közgazdasági és szociológiai) elméletnek volt hosszú ideig közös alap gondolata, hogy a munka a mindenkori társadalmak központi, struktúra-meghatározó, dinamika-konstituáló ténye, amely a társadalmak integrációját és konfliktusait is megszabja. Mára a munka elveszti korábbi meghatározó szerepét. Claus Offe szerint: „A munka nemcsak objektív módon szorult háttérbe abból a helyzetből, amelyben centrális és magától értetődő élményt jelentett, hanem szubjektív értelemben is, elvesztette a dolgozók motívumháztartásában ezt a jelentőségét” (Offe 1984: 36). Egyre több anomália jelzi a régi modell tarthatatlanságát, felülvizsgálatának szükségességét és érvényességi körének kijelölését, még ha eltűnéséről — mint a munkatársadalom végét kísérő jelenségről — egyértelmű tendenciaként nemigen beszélhetünk (Offe 1985; Berger 1990; Dahrendorf 1980; Kern—Schumann 1984; Adlminé 1981).

Napjainkban egy „lingvinisztikai fordulat” játszódik le, amely a „nyelvparadigmát”, a „hermeneutikai paradigmát” állítja a középpontba: a nyelvi kommunikációt, a mindennapi jelentésadást fogja fel a jelentés hordozó emberi cselekvés egyik — vagy néha egyetlen — modelljeként. Itt a megértés nem csupán egyike a szubjektum lehetséges viszonyainak, de véges időbeli létünk alapvető módozata — esetleg a legalapvetőbb. Ez a paradigma ellenparadigmaként jelentkezik a korábbival szemben. A régi a kulturális hagyomány részévé válik, mint ilyen lesz értelmezett és félreértelmezett, használható. Ez a fordulat új távlatokat nyit a szabadidő-paradigma számára, amely szerint a munkatársadalmat a „szabadidő-civilizáció” váltja fel, de legalábbis új és fontosabb szerepkörhöz juttatja a szabadidőt.

A munkáról szóló két „nagy beszéd”: a filozófia elbeszélése a munka esszenciájára, az ember nembeli lényegére, differencia specifikájára vonatkoztatva és a szociológia pozitivistá tematizálása, „objektív valóságára” való redukálása. A hermeneutika szemlélete, amely sokáig mindkettőtől idegen volt, egyre inkább napjaink uralkodó episztéméje lesz, így korunk gyakran mint a „hermeneutika kora” definiálódik. Teret nyer — szinte önellentmondásos módon — mint az egyetlen hiteles beszéd, holott éppen az ebben való kételkedés hívja életre.

A munkaértelmezések típusai

A munkaértelmezéseknek három — az ideológiai, a pozitivista és a hermeneutikai — típusát különböztetjük meg.

1. Az ideológiai értelmezés szerint a munka értéke, értelme nem önmagában van, de önmagán túlmutató holisztikus összefüggéséből dedukálódik, azaz a munka olyan jelentéskomplexummal rendelkezik, amely politikai-ideológiai használatából adódó értelemmel ruházza fel. A munkához történő értelemkapcsolás magatartásszabályozó funkcióval bír: a gazdasági szereplő és a fegyelmezett alattvaló a saját értelmezési mezőjébe emeli a munka vertikális összefüggéseiből nyert elemeket (Anthony 1977).

2. A pozitivista megközelítés tényként rögzíti a munka jelentését; értelmét igazinak, valódinak, objektívnak, immanensnek, axiomatikusnak tünteti fel.

3. A hermeneutikai látószögben a munka jelentése — emancipatorikus önértéke helyett — az értelemadó szubjektum által konstituálódik, mert a dolgoknak nincs általában, így a munkának sincs, eleve adott, értelemzésüktől, leírásuktól független strukturális helye, értelme, jelentése vagy értéke. A valóságot a munkáról szóló tudással, néha hamis tudással vagy fikcióval szervezik meg.

A három interpretációs típus megtalálható a szabadidő-értelmezésekben is, hiszen a két fogalom, de különösen a szabadidő interpretálása sokáig nem függetlenedik a munkafelfogástól.¹ Így a szabadidő-értelmezés ideológiai jellegét elsősorban az ipari társadalom kultúrkritikai vonatkozása, a munkatársadalom bírálata adja. A pozitivista megközelítés pontos és szabatos szabadidő-definiálásra, mennyiségi-minőségi paramétereinek számbavételére törekszik, és csak a hermeneutikai látószög enged meg egy multidimenzionális, kreált (azaz nem szubsztanciálisnak, hanem a cselekvő által definiáltnak tartott), flexibilis, önértékkel rendelkező szabadidő-értelmezési lehetőséget.

A munkatársadalom és a „normál munkaviszony”

A munkáról szóló tanok szoros kapcsolatban fejlődtek a munka történelmi formáit létrehozó gyakorlattal. Ezek vizsgálatából nyilvánvalóvá válik, hogy a munka centrális szerepe nem terjeszthető ki az ipari társadalom előtti és utáni korszakra. A nem munkaintenzív társadalmakban nincs kellő társadalmi-gazdasági szükséglet a munka fókuszba állítására és kitüntetett kezelésére, ami megerősítené pozitív tudatát és értékét.

Az ipari társadalom „munkatársadalomként” definiálja önmagát. A „munkatársadalom” sajátossága, hogy a munka itt társadalmi kötelezettség, morális kötelesség és út a személyes sikerhez. Alapját a „normál munkaviszony” képezi, azaz a folyamatos, teljes munkaidőben végzett kenyérkereső munka, mint a „normalitás modellje a viselkedés szintjén” és mint „hatékony szocializációs modell”. Sokáig ez volt a meghatá-

rozó, és még mindig az, „ha egyre gyakoribbak is a folyamatosság részleges megszakadásának tapasztalatai” (Thompson 1990; Berger 1990).

A „normál munkaviszony” alapja a teljes foglalkoztatás mellett megvalósuló egységes, rögzített munkaidejű, hivatásszerű bér munka (mint függő és személytelen foglalkozás), amely hármassal funkcióval bír (Berger 1990: 124):

- a megélhetés biztosítása,
- a társadalmi státusz kijelölése,
- az élet értelmének megjelenítése.

Jellemzői: a stabil, szociálisan biztosított, függő, teljes idejű munka, amelynek két fő jegye: egységes és általános volta, azaz mindenkire ugyanúgy jellemző és mindenkire jellemző. Egységessége a meghatározott térbeli-időbeli standardizálást jelenti, a teljes idejű és „gyárszerű” tevékenységet, és meghatározott elosztását a nap, a hét és az életkor szakaszaira. Általánossága pedig azt jelenti, hogy kiterjed a társadalom minden rétegére és tagjára, azaz egységes mintává válik a „dolgos élet”. „Európa felveszi a munkásruhát” — írja Huizinga (1990: 202). Kialakult és elfogadottá, kívánatosá válik az aktív keresők tipikus, a munkahely birtoklására összpontosító — hármassal felosztás — életpályája. Ez a „normál bér munkás-lét” a legracionálisabb, a legmagasabbra értékelt életformának tűnik — minden ami vele összevethető a múltban és a jelenben, negatívabb megítélést kap —, amely irányítja nemcsak a gazdaságpolitikát, de a szociálpolitikát, a társadalmi és az egyéni értékrendet is. Ez válik elfogadottá mind a gazdasági, mind az egyéni munkaviszony vonatkozásában. A munkatársadalomban a kereső tevékenységet folytató személy tulajdonságai válnak normává „a felnőttesség fázisában”. Maga a „teljesértékűség”, a „felelősségteljes felnőttesség” a bér munkás-lét fegyelmezett elfogadását, interiorizációját, „természetesként” való megélését, s egyúttal az ideális állampolgár kialakulását jelenti.

Az önálló munka helyett tehát a függő foglalkozás, a bér munka válik meghatározó normává, amely kettészakítja az ember egységes életét munkára és munkán kívüli életre, kijelölve ezzel a szabadidő státuszát. Más alternatívák és értékelések csak megszüntetve és/vagy visszaszorítva, periférikusan jelennek meg. Mindennek a kialakulásában a munkaideológia, vagy bizonyos munkainterpretációk ideologikus vonásai jelentős szerepet játszanak (Anthony 1977).

A hetvenes éveket megelőzően a munka jövője vitathatatlanak tűnt. Ettől kezdve jelenik meg a munkatársadalom kiélezett problémája, és nő az érdeklődés iránta, nem pusztán a tudományos érdeklődés belső változásából adódóan. Elsősorban a gazdasági fejlődés trendjének megtörését kísérő anomáliák terelik rá a figyelmet. Igaz, a téma sem új. Már az ötvenes-hatvanas évek — akkor még végső soron optimista kicsengésű — „automatizálási vitájával” általános érzékenység alakult ki a munka világának jövője iránt. A hetvenes évektől a gazdasági-társadalmi élet számos új eleme erősítette a problématudatot, mint például az új nagy termelékenységű technikák (robotok, mikroelektronika stb.) bevezetése, a magas és stabil munkanélküliség, a munkaerő-kereslet struktúrájának változásai, a munkaerő-piac dinamikájának új formái, az uralkodó ideológiai jövőmodell és politikai kultúra változása, az

ökológiai mozgalmak, az életvilágban kialakult tapasztalatok és új elvárások stb. (Schmidt 1990).

Napjainkban a problémát éppen az jelenti, hogy a bér munka iránti társadalmi igény csökkenése (Berger 1990; Almási 1993: 8–9) akkor következik be, amikor a modell még eléggé általánosan elfogadott, és helyettesítésének alapjai nem adóttak. Ez veti fel a bér munka hármass funkciójának helyettesítési kérdését, illetve a „felszabaduló idő” mint szabadidő kitöltésének problémáit.² Nem csupán arról van szó, hogy az ipari társadalom trendjében érezhető módosulás veszélyezteti a munka, a munka-társadalom és a munkaparadigma jövőjét, hanem egy súlyos anomikus állapot előidézéséről is, leginkább a stabil, nagymértékű munkanélküliség megjelenésével. Hannah Arendt úgy fogalmazza meg a problémát, hogy olyan társadalom következik, amelyből „elfogy” a munka, az egyetlen foglalatosság, amelyhez a társadalom még ért (Arendt 1960: 11). Az „elfogyás” bár árnyaltabb elemzéssel lehet és kell helyettesíteni ahhoz, hogy a valóság bonyolult, sok tendenciájú képéhez eljussunk, a probléma lényegét fogalmazza meg. Innen tekintve — úgy tűnik — szükséges, hogy új paradigma váltsa fel a munkaparadigmát, amely jobban megfelel a teljes-foglalkoztatás-utáni társadalom igényeinek, nagyobb elismerésben részesít más tevékenységeket, más életszervezőelvet, más életvitelt, más típusú, nem gazdasági jellegű munkát, a munka és a munkán kívül szerveződő élet más típusú viszonyát, sőt, a „munkátlan-ság” átértékelésének is kedvez (Schaff 1984: 308–312; Sue 1991).

Szabadidő-modellek

Mindezzel szoros kapcsolatban alakul a szabadidő-interpretációk története. A 19. században az ipari társadalommal, a munkatársadalommal, valamint a munka új reprezentációjának, az általános munkának, a bér munkának a megjelenésével alapozódik meg a szabadidőnek egy máig domináns paradigmája. A szabadidő egyszerűen a munka negatívja lesz, a szabadidős tevékenységek származtatott, másodlagos, kiegészítő, kompenzáló, „újratermelő” jelleget öltönek. Korábbi történelmi időszakokban a munkán kívüli tevékenységek a munkától független jegyekkel és értékkel bírtak, komplex, konkrét tevékenységrendszerbe illeszkedve, amelyben a munkának nem volt kitüntetett szerepe. A munkához való viszonyt a társadalmi szereplő státusza határozta meg, és az elkülönülő, munkára reflektált szabadidő problémája nem is jelenik meg.

Változást a munka és szabadidő modern státuszában és viszonyában csak az ipari munka társadalmi szervezésének átalakulása, a munkatársadalom válsága hoz. Értékelésekor azonban nem feledhető, hogy e kor extenzív és intenzív munkája volt az, amely elvezetett egy minimumidő felszabadításához a fogyasztás és a munkán kívüli tevékenységek számára, hogy növekedésével — ami a munka terméke és végső célja — megszülessen a modern értelemben vett szabadidő és szabad idő.

Abban a mértékben bontakozhat ki a „normál munkaviszony” preferálásának meghaladása, amennyiben már nem az formálja a munka jelenét és jövőjét, illetve egyáltalán a jelent és a jövőt. Négy alternatív modell rajzolódik ki. Amellett, hogy lehetséges a munkaparadigma továbbélése a megnövekedett szabadidő korában a munka és a róla való gondolkodás átalakulásával, három további modelltól beszélhetünk: az „információs társadalom”, a „tevékenységtársadalom” és a „szabadidő civilizáció” modelljéről. Ezek inkább kiegészítik, mintsem felváltják a megújuló munkaparadigmát, illetve különböző alternatíváit jelenítik meg.

A megújított munkaparadigma

A munkaparadigma folytonosságát erősíti annak hangsúlyozása, hogy korántsem beszélhetünk egyértelműen a munkatársadalom eltűnéséről, bár vannak lényeges módosulások, átalakulások (Offe 1985; Berger 1990; Dahrendorf 1980; Kern 1984; Dalminé 1981). A tanulmányok többségükben racionálisan elemzik a modernség ellentmondásait, de, minden kritikai és változást igénylő szemléletük ellenére, a modern ipari társadalom eredményeit illető bírálatuk nem megsemmisítő. Számba veszik azokat az új tendenciákat és sajátosságokat, amelyek már megjelentek vagy várhatóak, de ezeket a régi paradigma megújított kereteibe illeszthetően értelmezik, esetleg hangsúlyozva is a munka kiemelkedő — *primus inter pares* — szerepét.

Egy másik megközelítés is fenntartja a munkaparadigma érvényességét, bár elemzésében az előzőhöz képest utópisztikusabb és „hátratekintő” (Schumacher 1991). Munkaértelmezésében a modern ipari munka, a „füstös társadalom” előtti munkára alapoz, és a legfontosabbnak azt tartja, hogy elhagyjuk „a jelenlegi, karambolla fenyegető kényszerpályát”. Ebben a módosult paradigmában

- csak a munka lehet a társadalom és a szabadidő alapja,
- nem a szabadidő kérdése és növekvő tendenciája a meghatározó, hanem az elidegenült munka problémája,
- ezért vissza kell állítani a munka régi — nem elidegenült — világát, mert csak a humanizált és mindenki számára részvételi lehetőséget nyújtó munkavilág teremtheti meg a szabadidő szabadságát és a vele élni tudó embereket.

A szabadidő problémája eszerint nem magának a szabadidőnek, de a termelésnek és az embernek a problémája, és téves az a feltételezés, hogy már megoldottuk a termelés problémáját (Schumacher 1991: 11). A cél tehát a munka világának olyan átformálása, ahol a jövőben is a termelés és a munka az alap: „A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom alapját. Ha az alapok betegek, hogyan lehet a társadalom egészséges?” — kérdezi Schumacher (1991: 36).

E felfogás modernizáció-kritikája nem úgy tekint az ipari társadalomra, mint amelynek nagy eredménye az, hogy megszabadította az embert a nehéz fizikai munka terhé-
től. Meg kell tehát szabadulni a modernizáció átkaitól, meg kell szüntetni a munka

elidegenülését, vissza kell állítani a munka hasznos, embert nemesítő tevékenységként való létezését és értelmezését. Az egyetlen lehetséges megoldás így a társadalom alapjának, a munka világának átformálása — ehhez új szemléletre, új életfilozófiára, új gazdaságfilozófiára, új technikára van szükség. A tradicionális termelés, a „szelíd technika” alkalmazásával, a munka igazságos elosztásával lehetővé válna a munkának mindenki számára való kiterjesztése.³

Itt a szabadidő problémája másképpen vetődik fel. Először is nem preferált kérdéskör, nem eltöltésének módja a legnagyobb probléma, sőt, ez a beállítás épp eltakarja — egy jövőre vonatkozó optimista látszattal — az emberiség előtt álló leglényegesebb feladatokat. Korunk egyik legvégzetesebb tévedése annak állítása — írja Schumacher —, hogy „az emberiség elérte a nagykorúságot. Mint mondják, a gazdag országok számára most a legfontosabb feladata a »szabad idő hasznos eltöltésére nevelés«, a szegény országok számára pedig a »technológia átvétele«” (Schumacher 1991: 11).

A munkaidő-csökkenés nem növeli automatikusan a szabadidőt. A munkánélküli ember számára a szabadidő másképpen vetődik fel, főleg, ha szegény és képzetlen. Másképpen vetődik fel a szabadidő problémája a kvalifikálatlan, marginalizálódott munkánélküliek és a „kreatív munkánélküliek” (I. Illich) vagy a munkavállalói elit számára. A fiatalkori munkánélküliség esetében a legnagyobb probléma az, hogy a munka mint szocializációs forma és életértelem elveszti funkcióját, és nem veszi át semmilyen hasonló súlyú dolog ezt a szerepet. Az életmunkaidő csökkenése vagy eltűnése egy lehetséges — nem feltétlenül a „normál munkaviszony” értelmében, nem a „klasszikus munkaparadigma hőskorszakának” megfelelő — értelmes tevékenységtől és életcéltől fosztja meg az új generációt. Az értelmes kulturális kód nélkül maradt fiataloknál nem alakul ki a szabadidő értelmes kitöltésének szokása, mert olyan társadalmi-kulturális térbe kerülnek, amely sem a munkára, sem a megnövekedett szabadidő tartalmas eltöltésére nem szocializál. És akkor még mindig nyitott kérdés, hogy mi az „értelmes szabadidő” tartalma, jelentése, nem is beszélve az „értékes és hasznos” szabadidőről. Mert ki és milyen alapon határozza meg, vagy egyáltalán meghatározhatja-e valaki, tolerálja-e valaki — valószínűleg legkevésbé az ifjúság — a „törvényhozó” értelmiségi ambíciót ma, a posztmodern jelenben, amikor az autonómia, a pluralizmus és az értékekvalencia elfogadása vezérli az életvitel megszervezését? Ugyanakkor az idősebb generáció a régi kulturális kód, a munkaparadigma által meghatározva szervezi és ruházza fel jelentéssel életútját, azaz munkára, sőt, a normál munkaviszonyra szocializált, és a munkátlanságot erkölcsi megvetéssel sújtja. Generációs problémákhoz vezethet tehát a különböző ethoszok összevetése: az idősebbek leélt élete, megélt tapasztalata és a fiatalok — munkánélküliségük által is generált — munkaethoszának eltérése.

Az információs társadalom

A munkaparadigmát felváltó lehetséges új paradigmák közül az elsőként említett az „információs társadalom” modelljére épít. Az információs társadalomban gyökeresen átalakul a munka jellege és más tevékenységekhez — elsősorban tudás termeléséhez és a tanuláshoz — való viszonya. A hangsúly az átalakuláson, a munka új értelmezésén és új formáján van, nem pedig eltűnésén vagy a szabadidővel való szembeállításán. Ez a társadalom a teljes-foglalkoztatás-utáni, az információt soha nem látott mennyiségben termelő és feldolgozó társadalom, tanulótársadalom, tudástársadalom. Az információs társadalom „az intellektuális kreativitást virágoztatja fel”.

A tudás és információszerzés növekvő súlyával az anyagi és nem anyagi termelésben — ahol a termelés fogalma is megváltozik — átalakul maga az emberi munka is. A „füstös gazdaságot” felváltó „szuperszimbolikus gazdaságban”, a munka új korszakában áttérnek a durva fizikai munkáról a szellemi vagy a pszichológiai és a humán képességeket igénylő munkára, amelynek mind nagyobb hányada „szimbólumfeldolgozásból” áll. Nő a szellemi munka értéke és területe, ahol a „vegyes munkák” terjedésével még a maradék fizikai munkavégzést is kiegészíti az információfeldolgozás. Ebben a modellben a hangsúly azon van, hogy a szellemi munka behatol a fizikai munkába, míg az előző modell utópisztikus változatában a „konviviális technikával” a kézi munka szükséges tényreéréséről beszélnek (Toffler 1993: 109; Flusser 1993: 13).

Mindez a szabadidő új státuszát és jegyeit alapozza meg, és átalakítja a munka és szabadidő problematikáját. A szabadidő nem a munka alól „felszabadított idővel” lesz azonos, és lehetetlenné válik az időnek munkaidőre és szabadidőre való felosztása. Ezzel eltűnik az a probléma, hogy a munkaerőpiac diktálta verseny és az információrobbanás „követés-kényszere” miatt a kulturális elitnek csökken a szabadideje, azaz a munkaidőtől elválasztott szabadidő mennyisége, aminek következményeképpen a szabadidő-fogyasztásban immár a „tömegízlés” lesz a mértékadó és a meghatározó (Scheuch 1976: 205–206). Ez utóbbit inkább a posztmodern ízlésekivalenciája teljesítheti ki, a korábbi — értelmiség szabta — emancipatorikus, „nevelő szabadidő” rovására. Ugyanakkor a képzés növekedésével, a professzionalizáció terjedésével, másfelől a posztmaterális értékrend növekvő súlyával kiegyenlítő tendenciák is megjelennek.

A „változó körülmények fényében nem lenne célszerű azt feltételeznünk — írja Masuda Yoneji —, hogy a szabadidő hagyományos koncepciója változatlan marad az információs társadalomban. Sokkal inkább új, az információs kornak megfelelő koncepció megjelenését várhatjuk, amely a létfenntartást szolgáló munka helyébe lép. Ebben az összefüggésben az információs korszakra vonatkoztatva szívesebben használnom a szabadidő kifejezést a pihenő idő helyett. A szabadidő nem egyszerűen a munkaidő ellentéte, hanem mindaz az idő, amellyel az emberek szabadon rendelkeznek. A szabadidőt így három részre oszthatjuk:

1983-ban jelent meg Ralph Dahrendorf *A válság esélyei. A liberalizmus jövőjéről* könyve, amelyben a modernség ellentmondásait és válságának következményét fogalmazza meg (Dahrendorf 1983):

- az állami társadalom a piac társadalmává,
- a munkatársadalom a tevékenység társadalmává alakul.

A posztmodern tevékenységtársadalom jelmondata: a jövőben nem többet, nem kevesebbet, hanem másként kell dolgozni. A tevékenység olyan emberi ténykedés, amely nem valamely külső cél megvalósulásában éri el beteljesülését, hanem önmagában, és szemben áll a munka és a szabadidő elválasztásával. Feltételezi az emberek közötti kapcsolatok jelentőségének magasra értékelését, a „kis szociális hálók” alakulását, az értelmet adó mély kötődéseket. A munka fogalmának elméleti szerepét a tevékenység általánosabb és gazdagabb, pozitívabb töltésű kategóriája váltja fel.

Az új helyzetben nemcsak a munka szerepmódosulásáról és a munka új formáiról van szó immár, hanem az emberi élet értelméről és azokról a tevékenységekről, amelyek az embernek az élet minőségét biztosítják, alternatíváit kínálják. A hivatászerű munka már nem foglalja magába az emberi élet teljes értelmét és mindennapjait, hanem más életterületek mellett az élet egyszerű szektorává válik (Schelsky 1960: 37), és más tevékenységeknek, életmodelleknek a képe kerül előtérbe.

Így a tevékenységtársadalom alkalmat szolgáltathat a munka (empirikus és elméleti értékének) „visszavonulásával”, a megnövekedett szabadidő lehetőségével a „politika visszavételére” az emberek széles köre számára, hiszen a szabadidővel való rendelkezés és a közügyekben való nyilvános részvétel összefüggését sokszor megfogalmazták már.⁴ Leginkább kritikai érveléssel hangsúlyozzák, hogy a „munka gazdasági racionalitása legyőzte a szabadság és az egzisztenciális függetlenség ókori eszméjét” (Gorz 1991: 36–37), mert a „szabadság gyakorlása” és a nyilvánosságot igénylő politizálás a „szükségletek behatárolásához” és/vagy mások általi kielégítéséhez kötődik, mert a feltétele, a szabadidővel való rendelkezés eltűnik a „tulajdonra alapozó” szabadsággal, amely a korlátlan szerzéshez és befektetéshez, a munkamániához vezet.

Hannah Arendt szerint a „rombolás”, „amelyet a szükség végez az emberi életben”, leginkább az állampolgárnak a politika szféráján kívülre taszításában áll, aminek következtében az érintetteket az autentikus élet lehetőségétől fosztják meg (Arendt 1990). Ezért feleleveníti a poieszisz és praxisz ókori (arisztoteleszi) megkülönböztetését, azaz az öncélú cselekvésnek és az instrumentális munkának az elválasztását, a munkát a szükségletek, a politikát mint praxist a szabadság, az önmegvalósítás és az öncélú diskurzus szférájába emelve. Mindez nem véletlen korunkban, miként az ehhez hasonló tendenciákról megállapítja Márkus György: „A cselekvés olyan formájának fölmutatására irányuló igyekezet azonban, amely konzisztens módon szembeállítható a termelés instrumentális tevékenységeivel, mintha csak ismét a praxisz olyan fogalmát eredményezné, amelyből hiányzik a cselekvés néhány alapvető eszméje, azok a jegyek ugyanis, amelyek az események menetére való tevékeny

Az első a pihenő idő: a szó hagyományos értelme: a pihenés és a pihenés és a játék azonban nem lesz elégséges, hogy kitöltsük a jövőben rendelkezésünkre álló szabadidőt.

A szabadidő második része tartalmazza majd a tanulást is. Másként egyre több ember fogja szabadidejét a rendszertudományok és a sz tanulmányozásával tölteni, hogy alkalmazkodjanak az információs korszak vesznek különböző kultúrával, hobbikkal, művészetekkel kapcsolatos ta (Az Egyesült Államokban a felnőttoktatás már ma is az oktatás leggyorsal vő formája.)

A szabadidő harmadik része a jobb társadalmi életet fogja szolgá társadalmi tevékenységre vonatkozó információgyűjtést és -elemzést, va tervek és elképzelések kialakítását" (Masuda 1988: 62).

Hasonló megközelítésben, de nagyobb problémaérzékenységgel tár deást Adam Schaff: „...a kevésbé fejlett társadalmakban mind a múltban, inkban az emberek keményen dolgoznak, hogy kielégítsék elemi szüks valóban csak azt az időt tudják igazán élvezni, amikor nem dolgozna helyzetnek éppen az ellenkezőjét találjuk a magas szinten iparosodott o élő kortársainknál. Annak a veszélye fenyeget, hogy a szabadidő »megro ember felszabadul a munkavégzés alól, s minden ideje szabad idő lesz. Íg szabadideje nem a munkaszakaszok közötti szünetet jelzi majd, hanem v egész életén... Előre kell haladnunk a munkától az emberi tevékenység új, formái felé" (Schaff 1984: 308–309). Schaff elsősorban a folyamatos tanul emeli ki, illetve annak más tevékenységekkel való kombinálhatóságát, am zethet „az univerzális ember” és a „dinamikus társadalom” ideáljához, a dens” megtartásával. Más szerzők még pesszimistábbak a jövőt illetőe Bauman írja: „Az értelmiségiek voltak azok, akik a korábban bizalmatlan i az oktatás szükségességéről és az információ értékéről meggyőzték... (elektronikus) technológia segítségével a piac learatja a gazdag termést, a meggyőződés érlelt, hogy a tanulás emberi kötelesség és (az akármilyen ció hasznos. A piacnak sikerült elérnie azt, amivel az értelmiség sikertelenü zott: az információk fogyasztását kellemes, szórakoztató időtöltéssé tette. az egyén szórakozásainak a sok közül csupán egyik válfaja lett. A ha értelmiség által kidolgozott mércék szerint pedig népszerűségének csúcса kességének mélypontjára fog eljutni" (Bauman 1993: 13).

Tevékenységtársadalom

A munkatársadalmat felváltó „tevékenységtársadalom” modellje minőségi tétélez, amely a munkatársadalom kritikáján és változásán alapul, és a emberi aktivitás lehetőségével számol.

beavatkozáshoz és az olyan konkrét helyzetek megvalósítására irányuló törekvéshez kapcsolódnak, amelyekben valamit meg kell tenni vagy el kell érni. Az említett szerzők nem jelentéktelen különbségei az igazi praxisz értelmezésének terén számos esetben a nyelv és a kommunikáció általuk paradigmaticusnak tekintett modelljére vezethetők vissza, a diskurzusra, a vitára vagy épp a dialógusra... A kortárs gyakorlati filozófia azért vezette be széles felületen ismét a tett, a cselekvés antik fogalmát, hogy ama politikai tevékenységek specifikumának kifejezésére alkalmas kategóriát nyerjen, amelyek manapság talajukat veszítik az elbürokratizálódás és a véleményirányítás szakértők által vezetett folyamatában. Ez a filozófia ugyanakkor, végső soron, mintha megfeledezne arról, hogy a politika területe nem merül ki a konverzációban és a disputában, hanem olyan mező, ahol döntéseket hoznak és cselekvően lépnek fel" (Ágh 1985: 26). A „homo politicus” és a „homo oeconomicus” ember kontrasztja valamely prioritásának hangsúlyozásához szükséges: „a gazdasági ember fogalma nem egy semleges absztrakció, hanem egyben a gazdaságban tevékeny ember elsődlegességét is jelenti az ember más élettevékenységeivel szemben, ahogy a politikai ember fogalma a politikum elsődlegességét.”³⁴

A keresőtevékenységen kívüli életidő növekedésének trendje tehát olyan terepet szabadít fel, amelyet más cselekvési területek foglalhatnak el, ugyanakkor jobban összegyeztethetővé válik a kereső tevékenység és a hivatáson kívüli életszféra. Az időszuverenitás iránti igény, a merev munkaerőminták felbomlása, az életstílus individualizálódása, differenciálódása és pluralizálódása a munka és a szabadidős tevékenységek viszonyát is átalakítja. A különböző formájú és indíttatású tevékenységek néha már a megkülönböztethetlenségig keverednek.⁵ Nemcsak arról van szó, hogy a szabadidő révén megszerezhető társadalmi és személyes többlet „visszaáramlik” a munkaszférába, vagy a szabadidő behatol a munkaidőbe (Szile 1993: 224–225), de a szabadidős tevékenység önálló értékévé válik.

A munka öröme és a szabadidő boldogsága nem feltétlenül egymás után következnek be. Ez az elméleti megközelítés termékeny kiindulópontja lehet a szabadidő megújuló értelmezésének és vizsgálatának.

A szabadidő-civilizáció

A „szabadidő-civilizáció” modellje korunk legjellemzőbb vonásának a megnövekedett és átalakult szabadidőt és az ebből fakadó problémákat tartja. Így kerül e kérdéscsoport a kutatások középpontjába. A negatív tendenciák észlelése ellenére alapvetően pozitívan értékeli a kialakult helyzetet, még inkább optimistán tekint a jövőbe.

A „szabadidő civilizációja” a posztmodern periódusa, ahová most lépünk be, ahol megszűnőben van az életút hármassá, elkülönülő tagolódása tanulásra, munkára és szabadidőre. A „szabadidő-társadalom” igazi terepe a kultúra világa. Megnövekszik az iskolázás ideje, új képzési formák jelennek meg. Bár ezek a szakmai képzés körül koncentrálnak, de mellette megnő a szabadidő nevelési dimenziója, reaktiválódik a

„nevelő szabadidő” szerepe. Ugyanakkor a mások általi emancipálás helyett az egyén autonóm választására, cselekvésére kerül a hangsúly. E megközelítés képviselői szerint olyan kulturális éraba jutunk, ahol a nevelés és a pedagógia funkciója nemcsak erősödik, de meg is változik, mert a cél az egyén autonómiájának fokozása és olyan szuverén személylé formálása, aki önmaga képes dönteni szabadideje felhasználásáról, akár a kulturális termékek „populáris” termeléséhez és fogyasztásához való viszonyáról. Ehhez magának a nevelésnek is át kell alakulnia: autonóm személyek „lehetetlen” képzésére kell vállalkoznia (Castoriadis 1991), hogy ne mások (szabadidő-kutatók, politikusok, a kultúripar vezetői stb.) határozzanak — értelmiségi ízlésterrort alkalmazva — helyette, felette az „értelmes szabadidő-eltöltés” általuk adott kívánalmainak megfelelően. Mindez a humántudományok széles körű elsajátítását és felhasználását igényli, ahol a modern technika, a kulturális ipar segítheti az információszerzést, az önismeret, az önsegítés „eszköze” lehet, azaz partner, nemcsak „ellenség”, mint a lebecsült populáris kultúra terjesztője (Rammert 1990: 223). Eddig a „tanult emberek” saját feladatuknak tekintették, hogy őrködjének a tömegkultúra fogyasztása felett egy univerzálisnak hirdetett, a magas kultúrára alapozott értékrend nevében. Az értelmiségiek, akiknek természetes terepük a magaskultúra világa, saját értékrendjüket kiterjesztve fogalmazták meg korábban az ideális „szabadidő-társadalom” képét. Fenti szerepvesztésük a tömegkultúra posztmodern salonképessé válásával nem hagyja változatlanul a „szabadidő-társadalom” képét sem, amelyet eddig ők formáltak a maguk képére, ízlésüknek, értékrendjüknek, legitimációs szükségletüknek megfelelően. A posztmodern az értelmiségi vízió összeomlását is jelenti az általa formált szabadidőről. Az értelmiség nem tarthat többé igényt a szabadidő-társadalom értékpreferenciáinak kijelölésre. „A tömegkultúráról szóló vita a kirekesztett egykori szabályalkotók siránkozása” — írja Bauman (1993: 13) —, ugyanakkor a régi szerepet visszakívánók értéknihilizmussal, relativizmussal és dehumanizálódással vádolják a posztmodern korszakot mint „üres érat”. Igaz, az emberiség aligha tud már lemondani az emancipatorikus és „jövőt javító stratégiákról” — mondja Bauman —, de a modernitás által emancipálódott emberek, a tudás „másik” típusát használják fel ehhez: „A figyelem eltolódott az olyan jellegű tudás irányába, amelyet az emberek az autonómia és a szolidaritás szféráinak kiterjesztésére irányuló erőfeszítéseikben felhasználhatnak. Egyre inkább úgy tűnik, hogy ez az emancipáció utolsó esélye” (Bauman 1993: 19). Megbízható információk birtokában maguk a közvetlenül cselekvők döntenek vagy választják ki „szakértőiket”. Dolgaikat ők maguk lesznek képesek irányítani és szervezni, elismerve értékek, életmódok és „nyelvjátékok” pluralizmusát.

Ugyanakkor e pozitív lehetőség mellett számolni kell „a két pólusú társadalom”, sőt a „két pólusú világ” valóságával, amely rá fogja nyomni bélyegét a szabadidő-társadalomra is, tovább tagolva az életesélyek különbözőségével a szabadidő-felhasználás tartalmát és formáját.

Összegzés

Végül is mind a négy modell a modernitás kritikáján alapul, és a modern társadalmat felváltó posztmodern szemléletébe és empirikus tendenciájába ágyazódik. A posztmodern sokszínű jegyeiből különböző mértékben és arányban, szelektíven építkeznek. Eltérő, de nem összemérhetően paradigmákról van szó. A mai helyzet nem írható le egyetlen modellbe sűrítve.

Mint láttuk, két tényező hat mindenekelőtt napjaink szabadidő problematikájának tárgyalására: az egyik a „klasszikus” munkatársadalom mélyreható módosulása; a másik annak a normatív megközelítésű értelmiségi beszédnek az ellehetetlenülése, amelyet az értelmiség mint „Törvényhozó” (Bauman) a szabadidő mibenlétéről, felhasználásáról és megítéléséről kialakított. A régi értelmiségi szerep válságakor a prófétai ihletésű normatív monológot a sokrétű leírással, multidimenzionális megközelítéssel, dialógussal, azaz az élet- és gondolkodásformák pluralizmusával, kultúrák (elit- és tömegkultúra) merev érték-megkülönböztetésének feloldásával helyettesíthetjük, ami még nem a „popkultúra apoteózisa”, mert megengedi a kulturális elit számára, hogy saját (bár már megosztott) értékpreferenciáit kifejezésre juttassa és mellette érveljen. Ez alternatív modellként ízlésbefolyásoló, de nem represszív jellegű, csupán egyike a — választásra felkínált — lehetséges beszédeknek.

E szemlélet elfogadása új helyzetet teremt és új lendületet hozhat a szabadidő szociológiája számára is, amelyben a szabadidő mint a posztmodern társadalom leírásának része, reprezentáns ideje jelenik meg. A posztmodern társadalom tehát a „szabadidő civilizációja” abban az értelemben, hogy a megnövekedett szabadidőt a régi normativitás alól felszabadítja. Természetes következménye ennek, hogy a leírások között lesz „posztmodern beszéd” a posztmodern korszak szabadidő társadalmáról. De erre nézve is szükséges, mert érvényes a „posztmodern szociológia” és a „posztmodern szociológiája” közötti baumani különbségtevés (Bauman 1993: 19).

A szabadidő-kutatás kihívás a jövő szociológiája előtt. Részben magának a szociológiának a szemléletváltása, feladatainak, céljainak és tárgyának átalakulása befolyásolja, megújítja a szabadidő-kutatást; részben maga a szabadidő szociológiája nyit új perspektívát a szociológia számára. A mai szociológia „kopernikuszi fordulata”, amely a magatartáskutatás, a kommunikáció, a kultúra és a mindennapi élet és tudás iránti fokozott érdeklődést hozza magával, hozzájárul a szabadidő-kérdés iránti figyelem növekedéséhez és új szemléletéhez, elsősorban a „megértő szociológiai” és a fenomenológiai szociológia térnyerése révén. Az új szociológia a szabadidő-tevékenységet úgy mutatja be, mint olyan új társadalom reprezentációját és teremtésének helyét, amely társadalom tagadja a termelés globális logikáját és a termelés logikája által uralt szabadidőt, és úgy ábrázolja, mint a társadalmi cselekvők által létrehozott és definiált szabadidőt, mint az életidő meghatározó, privilegizált, önértékkel rendelkező részét, mint az egyén szabad szabadidő-birtoklását.

A szabadidő tehát nem pusztán a munkával kapcsolatos „többlet”, nem „maradékidő”, amely „maradék témaként” kutatható.

Jegyzetek

- ¹ A munka és a szabadidő egymást (és egymás értelmezését) befolyásoló szerepére már G. Friedmann felhívta a figyelmet: „A munka modern problémái nem ragadhatók meg és nem érthetők meg anélkül, hogy szemügyre vennénk a szabad idő fejlődésében ma megnyilvánuló általános tendenciákat. Azt tapasztaljuk, hogy (a legkülönbözőbb országokban és miliókben) sok ember próbálja a szabad időben megvalósítani azokat a lehetőségeket, amelyekkel hivatásszerűen munkájában nem tud élni... nem mintha a munkamodálisai megmagyaráznák a szabad idő minden jellemzőjét, hiszen ennek tartalmi és formái annyira különbözőek a területek, tradíciók, a kulturális sémák és a társadalmi-gazdasági szintek szerint. Tévedés lenne — mint ahogy mindig tévedés — egyetlen »tényezőt« kitüntetni, azt állítva, hogy abban található az annyira különböző és komplex jelenségek egyedüli kulcsa (Friedmann 1971: 180).
- ² „Tételezzük fel, hogy jelenleg a munka adja az ember életének célját, illetve biztosítja azokat a kereteket, amelyekben kifejezheti törekvéseit, hogy független lehessen a társadalmon belül. Ha ez igaz, akkor az új technológiák alkalmazása miatt eltűnő munka helyébe új utat és új keretet kell találnunk, hogy az ember elérhesse céljait. Ezt a feladatot társadalmi alapokon kell megoldanunk. Tehát a társadalomnak újabb emberi életcélokat kell kitermelnie lehetséges alternatívák formájában, amelyekből az egyén választhat, s ezen keresztül adhat életének »értelmet«... Amikor az eljövendő társadalom munkanélkülijéről beszélünk... a jelenlegi helyzettel ellentétben — a munkanélküli személy valamennyi anyagi szükségletét kielégítik, s anyagilag nem szenved majd »munkanélküli állapota« miatt. Az egyetlen, amiben hiányt szenved majd, a munka. Figyelembe véve azonban, hogy az embernek alapvető szüksége az aktív élet iránti igény, illetve foglalkoztatja a munkájával kapcsolatos szociális helyzet — különösen fiatalok esetében —, ez a probléma súlyos gondot jelent majd az emberiség számára” (Schaff 1984: 308–309).
- ³ „Mindenekelőtt szükség van a munka megfelelő filozófiai felfogására, amely a munkát nem annak tartja, amivé ténylegesen lett — embertelen napszámnak, amelyet az automatizációnak minél hamarabb feleslegessé kell tennie —, hanem olyan valaminek, amit a gondviselés az ember teste-lelke javára szánt” (Schumacher 1991: 36). Lásd továbbá „Az emberarcú technika — című fejezetet (150–164).
- ⁴ „A francia forradalom vetett véget az ősi helyzetnek, amely öröknek tetszett, vagyis hogy az állampolgárság előfeltétele egy olyan megkülönböztetés, illetve privilégium, amely — az emberi történelem legnagyobb részében — többnyire a kellő szabadidővel rendelkező férfiaknak volt fönntartva. Az állampolgárság az emberiség egyetemes állapotává vált, amelyet a képviselői kormányzás liberális, bár antidemokratikus leleménye tett lehetővé” (Tamás 1993: 150).
- ⁵ Az otthoni munka terjedésével, a házi munka értékének növekvő elismerésével felfigyelnek arra, mennyire nehéz elméletileg is tisztázni, „mikor és kinek a számára jelent például a főzés vagy a gyermekgondozás munkát vagy szabadidőt, vagy mindkettőt...” A munkával és szabadidővel kapcsolatos régi sztereotípiák a női életvitel komplexitása miatt itt nem működnek (Pieper 1993: 146).

Hivatkozások

- Almási, M. 1993. A fejlődés csapdái. *Világosság*, 3.
- Anthony, P. D. 1977. *Ideology of work*. Tavistock Publications Limited
- Arendt, H. 1960. *Vita activa oder vom tatigen Leben*. Stuttgart
— *A forradalom*. Európa Kiadó
- Ágh Attila 1985. A homo politicus antinómiái avagy a demokrácia mítosza és valóság. *Valóság*, 6.
- Bauman, Z. 1993. Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, 9–10.
- Berger, J. 1990. A függő foglalkoztatás fejlődései, trendjei és a munka jövője. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 121–164.
- Castoriadis, C. 1991. Autonóm személyiség és politika. *Magyar Lettre Internationale*, 2, 66–70.

- Dahrendorf, R. 1980. Entschwinden des Arbeitgesellschaft. *Merkur*, 8.
- 1983. *Die Chancen der Kriese. Über die Zukunft des Liberalismus*. Stuttgart: Deutsche V.-A.
- Dalminé Kiss Gabriella 1981. A munkára vonatkozó elméletek legitimációs problémái. *Tájékoztató*. Kiadja a Művelődési Minisztérium
- Flusser, V. 1993. Paradigmaváltás. 2000, 4.
- Friedmann, G. 1971. A szabadidő és a munka kielégületlensége. In: *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Gorz, A. 1991. *Métamorphoses du travail*. Galilée
- Huizinga, J. 1990. *Homo ludens*. Szeged: Universum Kiadó
- Kern, H.—M. Schumann 1984. *Das Ende der Arbeitsteilung*. München: Verlag C.H. Beck
- Márkus György 1992. „Praxisz” és „poiesisz”. Arisztotelész-renaisszánsz — kérdőjelekkel. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2.
- 1992. A termelés marxi paradigmája és a hermeneutika. In: *Kultúra és modernitás*. T-Twins Kiadó
- Masuda, Yoneji 1988. *Az információs társadalom mint posztindusztriális társadalom*. Budapest: OMIKK
- Offe, C. 1984. *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main
- 1985. Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? In: *Kriese der Arbeitsgesellschaft?* Suhrkamp
- Pieper, B. 1993. Az egyénközpontúság mint kutatási eljárás — az otthoni munka példáján. In: *A mindennapi élet ökonómiája*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Rammert, W. 1990. Technika a mindennapokban. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Schaff, A. 1984. Foglalkozás kontra munka. In: *Mikroelektronika és társadalom*. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat
- 1984. Mikroelektronika és társadalom. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat. 307–308.
- Schelsky, H. 1960. Die Bedeutung des Beruf in der modernen Gesellschaft. In: *Unser Verhalten zur Arbeit*. Eine Vortragsreihe mit beiträgen von H. Achinger. Stuttgart: Deutsche V.-A.
- Scheuch, Ervin K. 1976. A szabadidőben tanúsított magatartás mint a társadalomban lezajló strukturális változások következménye és meghatározásának alapja. In: *A szabadidő szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Schmidt, G. 1990. Racionalizáció és politika. In: Gyekiczky Tamás (szerk.) *Munka — technika — társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Schumacher, E. F. 1991: *A kicsi szép*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Sue, R. 1991. Contribution à une sociologie historique du loisir. *Cahiers internationaux de Sociologie*, Vol. XCI.
- Tamás Gáspár Miklós 1993. Irónia, kétértelműség, színlelés. *Világosság*, 8–9.
- Thompson, E. P. 1990. Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Toffler, A. 1993. *Hatalomváltás*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Zsile Zoltán 1993. Fekete ökonómia. In: *A mindennapi élet ökonómiája*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

